

Lensmannsarresten i Tolga

Faktaopplysninger om Fengselvesenets utvikling i Norge

Som innledning har jeg valgt å sette Lensmannsarresten inn i en fengselshistorisk sammenheng.

Tvangsarbeidsanstaltenes periode

Fengselvesenet her i landet kunne i tidligere tider virke primitivt og brutal. Fengsel var den gang ensbetydende med en eller annen form for livs- og legemsstraff sammen med frihetsberøvelsen. De mest kjente straffeanstalter ved århundreskiftet 1700/-1800 var tukthusene og «slaveriene». Tukthusene var lokalisert til de største byene Kristiania, Trondheim, Bergen og Kristiansand. «Slaveriene» var tilknyttet festningsanleggene på Akershus, Fredriksten, Kongsvinger, Bergenhus, Kristiansten i Trondheim og Var-døhus. De ble alle nedlagt etter den nye loven om «Tvangsarbeidsvesenet» i 1900.

Den siste dødsdom her i landet ble eksekvert i 1875 i Løten. Det var Christoffer Nielsen Grindalen, alias «Svartbekken», som ble dømt til døden for drap. Dødsstraffen ble formelt opphevet noe senere ved straffeloven fra 1902.

Fengselsreformer 1800—1900

Heldigvis har det foregått betydningsfulle endringer og reformer også i

fengselvesenet.

Tanker om fengslene som forbedrings- og oppdragelsesanstalter i soningstida oppstod først for alvor på 1800-tallet. Ideene det bygde på var arbeide i fellesskap om dagen og opphold i eneceller om natta. Eneromsprinsippet, som her avløste de tidligere problematiske felles oppholdsrommene for fangene, var i seg selv et meget stort framskritt.

Etter 1814 fikk vi på kort tid en rekke nye lover og regler for fengselvesenet. Det begynte med «*Straffeanstaltkommisjonen av 1837*» som medførte en rekke reformer av straffesystemet i 1841 under mottoet «*Straff og forbedring*». Kriminalloven av 1842 fulgte så med forslag om å bygge nye fengselsbygg (Landsfengsler) etter det såkalte «*Philadelphia-systemet*» fra USA, med bl.a. en utstrakt bruk av arbeidsopplæring. Resultatet ble bygging i 1851 av Botsfengslet. Tidligere var det også såkalte «*Landsfengsler*» på Akershus festning og på de andre festningsanleggene i de største byene i landet. Den foreløpige sluttsteinen i reformene av arrestvesenet kom ved den nye «*Fengselsloven av 13. oktober 1857*».

Utbygging av nye fengsler i distriktene

Etter lovendringene i 1840/1850 åra ble det fra 1870 bygd ialt 56 lokale fengsler etter samme prinsipp med enkeltceller i distriktene. Benevnelsen av disse nye fengslene ble Kretsfengsler. De er med visse forbedringer fremdeles grunnstammen i vårt distriktfengselsvesen. Her i fylket kommer distriktsfengslene i Hamar og Kongsvinger under denne kategori.

I tillegg til kretsfengslene ble det før århundreskiftet bygget i alt 170 Hjelpenfengsler etter samme prinsipp, men i forskjellig størrelse. Den minste typen (20 stk.) hadde plass til 4-7 fanger. I denne gruppen kommer Lensmanns-arresten i Tolga. (1866-1943). Vedkommende kommune sammen med fylkene, som den gang hadde betegnelsen Amt, dekket for denne fengselsgruppen opprinnelig alle utgifter. Staten overtok imidlertid i 1904 alle kostnader til bygging og drift av både kretsfengslene og hjelpefengslene.

Lensmannen som arrestforvalter

Lensmennene hadde fra gammelt av plikt til å holde arrestlokale. Dette var årelang tradisjon helt fra enevoldstida 1661 - 1814 og enda lenger tilbake. I et såkalt Reskript fra dansketida i 1737, ble lensmennene pålagt å ta i forvaring: «*Alle Tyve som intet selv er eiende*».

Vakthold av arrestanter

I en senere forordning i 1793 ble det stadfestet at arrestanter på landet skulle voktes på i lensmannens hus. Der- som han ikke hadde egen arrest, var han pålagt å sette vakt over arrestantene. Som vaktmannskap hadde lens-

mannen myndighet til å utkommandere folk fra bygda ved at «*Eiere og brugere af fast gods*», som det het, ble pålagt å møte fram på lensmannsgarden med pålitelig mannskap.

I de fleste tilfeller hadde lensmannen på den tida egen gard, («bonde-lensmann»), og han hadde i slike tilfeller på legal måte full anledning til å sette fangene i arbeide på garden sin. Ofte kunne det nok hende under slike høve at fanger rømte fra varetekta.

Instruksjer og tilsyn med fangebehandlingen

Det var utarbeidet detaljerte instruksjer for en forsvarlig fangebehandling med nødvendig mat, klær og renhold for de innsatte. Kostnaden for dette skulle opprinnelig utliknes på almuen i distriktet. Som tilsynsmyndighet for arrestforvaltningen fungerte amtmann, foged og sorenskriver. De skulle påse at arrestanten ikke ble mishandlet, og at han fikk forsvarlig stell mm.

I 1857 ble det innført noe lemping i lensmannens generelle plikt til å holde arrest, men han fikk fremdeles ansvaret for omsorgen av arrestantene. Lempingen bestod stort sett i at det kunne bli satt bort til andre å holde arrest. Fra 1840 ble lensmennene pålagt å føre egne protokoller for straffanger, varetektsfanger og transportfanger som var innom arresten.

Fangetransporter

Lensmannen hadde også en generell plikt til å utføre nødvendig transport av arrestantene til bl.a. nærmeste lensmann, rettsmøte hos sorenskriveren og til soningsfengslet etter at dom var avsagt mm. Soningsfengslet var som

regel det nærmeste kretsfengslet eller Botsfengslet i Kristiania, dersom soningstida var mer enn 6 måneder. Fangetransportene kunne være byrdefulle og vanskelige i gamle dager. I innlandet var det hesteskyss. Lensmannsdrengen var som regel leder for transporten, og han hadde med seg 1 – 2 mann som vaktmannskap avhengig av fangens farlighetsgrad. Fangen sjøl skulle helst gå til fots, dersom han var frisk nok til det, og reisa ikke var alt for lang. For ekstra farlige arrestanter var det også nødvendig med både håndjern og fotlenker. Den sistnevnte fangeredskapen var da som regel fôra med saueskinn for å unngå gnagsår.

Politi-og påtalemyndighet

Som politimyndighet hadde lensmannen i sitt distrikt som generell plikt å spore opp alt straffbart underlagt offentlig tiltale. Han skulle sette i verk undersøking, fengsle mistenkte og utføre ransaking og sikre bevis. Resultatet av etterforskningen skulle sendes til fogden, som den gang var politimester på landet og lensmannens overordnede som påtalemyndighet.

Hjelpfengslet Lensmannsarresten i Tolga

Det var under lensmann John Skogstads tid som lensmann fra 1841 til 1883, at hjelpfengslet «Lensmannsarresten i Tolga» ble bygget. Han ble i 1860-årene enig med fogden i Østerdalen etter en nærmere avtale, om å bygge et hjelpfengsel på garden sin i Tolga. John Skogstad hadde, før han i 1841 ble utnevnt til lensmann i «Tolgen-Os lensmannsdistrikt» som det het den gang, vært kontorist hos sorenskri-

veren i Elverum. Han var sønn av lensmann Ole Skogstad, som hadde vært den første lensmannen i dette nye lensmannsdistriktet, etter at det 1802 ble utskilt fra Tønset lensmannsdistrikt. I motsetning til sin far, som hadde hatt kontoret sitt på Osmoen i Os, flyttet han lensmannskontoret til Tolga. I de to første årene av sin embedstid etablerte han et midlertidig lensmannskontor på garden Sagbakken i Tolga. I 1843 kjøpte John Skogstad imidlertid garden «*Erlie Søndre*» i Erlia i samme kommune. Her etablerte han kontor på den nye lensmannsgarden, som han etter hvert bygget ut vesentlig slik at det i hans tid ble en av bygdas største. Lensmann John Skogstad var i sin tid kjent som en meget virksom mann både som lensmann og bonde. For sin omfattende virksomhet fikk han i 1878 «*Borgerdådsmedaljen i sølv*» av kong Karl Johan.

*John Skogstad og hustru Dorthea.
Foto: I. Olsen, Røros*

I mangel av et eget arresthus på garden, måtte lensmann Skogstad i de første årene oppfylle sin plikt som arrest-

holder, ved å benytte andre muligheter på garden. Det ble da tatt i bruk både kjellere og andre lokaler på garden til dette formålet. Til vakt hold over arrestantene så de ikke rømte, kalla han inn vakter fra gardene i bygda som pliktarbeide, i henhold til de generelle reglene som gjaldt den gang. Den vanlige vaktordningen var å bruke en mann som vakt om gangen fra kl. 12 middag den ene dagen til kl. 12 middag den neste dagen. Vaktlista sendte lensmannen rundt med budstikka 8 dager i forveien med sirkulasjon mellom de aktuelle bøndene. Lensmannen hadde av Hedemarken Amt betaling for underhold av fangen med 12 skilling dagen, for varetekt 4 2/7 skilling og for «strå og vask» 3 skilling.

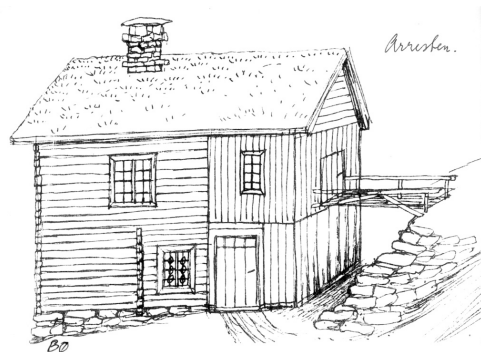
Arrestbygningen med utstyr

Den nye arrestbygningen ble bygget noe sør for selve gardsbebyggelsen og utenfor gardens firkanttun.

Selve arrestbygningen er en frittliggende, laftet tømmer bygning i to etasjer fundamentert på solide gråstensmurer og tekket med torvtak.

*Lensmannsgarden, med arresten og smia.
Riksvegen er seinere. Foto: Normann*

Lensmannsarresten, tegnet av Bodil Østgård

Innvendig består bygningen av selve arrestlokalene i 1. etasje, med et inngangsparti med trapp opp til et snekkerverksted i 2. etasje. Dette verkstedet ble brukt til opplæring og sysselsetting av fanger i snekker- og treskjæringsarbeider under oppholdet i lensmannsarresten. Det var utstyrt med 2 høvelbenker (stor og liten), en langbenk for å kunne lage not og fjær i materialene, samt en original og sjelden slipestein med tredrev for sliping av småverktøy mm.

Av gammelt snekkerverktøy som nå er utstilt i museet kan nevnes en passer, en notdrager og flere spesialverktøy for treskjæring.

Selve arrestlokalene består av to låsbare fangerom (celler) med en foranliggende vaktstue.

Vaktstua var utstyrt med en skrivepult og en sengebenk for eventuell overnatting for vaktmannskapene. I tillegg skal det ha stått ei klesrulle her, for antakelig å få hjelp av fangene til dette noe tunge arbeidet for kvinnene på garden.

Som det vil sees av interiørbildet av vaktstua, er «matgluggene» på veggen inn til de to cellene plassert i forskjellig

Fra gangen mot cellene

høyde. Dette skyldes antakelig en vurdering av fangenes «farlighetsgrad», da maten til fangene fra lensmannskjøkkenet ofte måtte leveres av tjenerskapet, og i enkelte tilfeller også av de eldste barna på garden. Da kunne det kanskje være en sikring å ha en viss avstand fram mot matbrettet, som ble levert til fangen inne i cella?

Som det vil sees er en del av det gamle utstyret fra fangebehandlingen nå montert på den samme celleveggen som en utstilling i det nåværende museet. Det består bl.a. av håndjern, fotjern og livbøyle av jern for fastspenning av farlige fanger, samt en tvangstrøye av grov, hjemmespunnet lin med bl.a. noen finurlige snørelukninger.

I tillegg inneholder de museale samlingene noe av lensmannens mer private eiendeler, som f.eks. gamle pistoler, en sabel, flere merskumspiper, en lærveske for dokumenter under lensmannes ofte lange og strabasiøse reiser. Dessuten finnes det her flere ulike stempler og segl som ble brukt på lensmannskontoret. Tidligere lensmannsuniformer og annet gammelt

utstyr, som ble brukt under lensmannens embetsutøvelse, kunne det også være aktuelt å samle her.

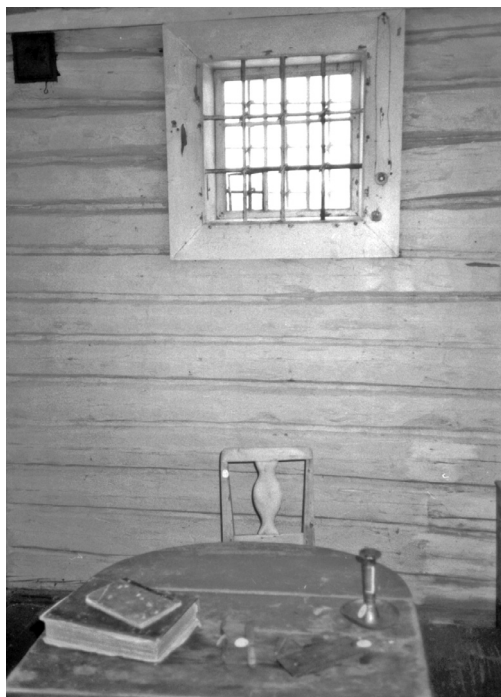
I lensmannes kontrakt med fogden om bygging av «*Lensmannsarresten*», var størrelsen på fangerommene nøye beskrevet: «*Hvert fangerom skulle ha en grunnflate med lengde gange bredde = 6 x 3 alen, og frihøide under taket på minst 4 alen*». Omregnet til metermål vil dette bety en netto grunnflate på ca. 8,32 m². (4,08 x 2,04 m), og en fri takhøyde på ca 2,67 m.

Vaktrommet foran cellene er ikke målsatt i kontrakten, men den er forholdsvis romslig med en bredde på minst det dobbelte av cellebredden dvs. ca 4.5 m.

Hvert fangerom skulle være utstyrt slik: «*Ei seng med strå og sengeklede, som kunne slås opp mot veggen om dagen, et lite bord, en kakkelovn og vanlige fangejern. Vinduet i cella, som var plassert høyt opp på veggen, skulle være godt gitra*», stod det i kontrakten med fogden.

Av utstyr ellers var det vaskestell og avtrede etter «*gammeldassprinsippet*» direkte fra cella til den underliggende gråsteinskjelleren. Belysningen var den gang parafinlamper, inntil det senere ble endret til elektrisk belysning. Mat og drikke fikk fangen som regel gjennom en smal glugge oppe på celleveggen mot vaktstua, som omtalt foran under vaktstua.

Senere ble det også montert en kontakt oppe på vinduskarmen i cella med ledning videre til et ringeapparat, som var plassert oppe på kjøkkenet i lensmanngården. Med dette kunne fangen varsle om spesielle behov ut over det ordinære tilsynet som lensmannen og hans folk utførte.

Fra min egen oppvekst på lensmannsgården husker jeg enda godt den uhygge som spredte seg i huset når fangene kunne finne på å bruke dette ringeapparatet midt på natta, og far måtte stå opp og rykke ut for å se hva som var på ferde.

Kontrakten med fogden regulerte også lensmannens godtgjørelse, som var fastsatt til 18 spd. om året for arrestlokalet. Vinterstid fra 15. september til siste mai skulle lensmannen i tillegg ha 8 skilling dagen for lys og ved. Ved soning på vatn og brød fikk han 8 skilling for et brød! Vatnet var heldigvis gratis.

Driften av Lensmannsarresten 1863 - 1943 som Tolga hjelpeselsel

Behovet for de nye arrestlokalene må ha vært stort på den tida, for «*Lensmannsarresten*» ble tatt delvis i bruk allerede i 1863, som var 3 år tidligere enn tidsfristen lensmannen hadde i kontrakten sin. Den nye fengselsloven i 1857 satte sikkert også fart i byggingen av lensmannsarresten.

Da arresten var ferdigbygget i 1866, ble den tatt i bruk formelt som et hjelpeselsel under den offisielle betegnelsen «*Tolga hjelpeselsel*». Den ble drevet som sådan i 77 år fram til 1. januar 1943, men som nevnt ble arrestlokalene midlertidig tatt i bruk allerede 3 år tidligere, slik at dens virkelige brukstid som Lensmannsarrest ble i alt 80 år.

Nedlegging av arresten som hjelpeselsel fra 1. januar 1943 ble formelt vedtatt av Fengselstyret under den tyske okkupasjonen fra 1940 til 1945. En medvirkende årsak til at nedleggingen

skjedde akkurat da, skyldtes nok også for en vesentlig del at den daværende lensmann, Jon Oddvar Østgård, nettopp var blitt avsatt fra sin stilling den 5. mai 1942 av nazimyndighetene, fordi han nektet å melde seg inn i det daværende «statsbærende parti» Nasjonal Samling (NS). Da erstatningslensmannen med «den rette tro og partifarge» overtok i 1942, ble lensmannskontoret samtidig flyttet vekk fra lensmannsgarden og ned til Utheim ved Tolga stasjon. Lensmanns-arresten ble da liggende på feil sted, men i interimsperioden fram til 1. januar 1943 fungerte den lovlige lensmannen fortsatt som bestyrer for Tolga hjelpefengsel. Så vidt vites var det ikke noen ordinære fanger i arresten i dette siste halvåret som hjelpefengsel.

Derimot kan jeg som en kuriositet nå nevne, at under felttoget i 1940 overnattet noen tyske soldater i Lensmanns-arresten natta til 20. mai. Det var kanskje det rette stedet for dem akkurat da! Foranledningen til denne hendelsen var, at en større tysk avdeling på ca. 40 mann og 60 hester hadde lagt beslag på «Lensmannsgarden» for overnatting på sin ferd videre nordover. Da det var et så vidt stort antall soldater, måtte alle muligheter for overnatting tas i bruk på garden. Foruten arrestlokalene ble Tingsalen og andre rom i kontorbygningen til lensmannen tatt i bruk. Far fryktet mest faren for en eventuell brann på garden, fordi bygdas forsamlingslokale «Vidarheim» den gang, hadde brent ned noen dager før på grunn av soldatenes uforsiktlige sigarettøyking under en tilsvarende innkvartering. Hestene stod bl.a. tett i tett innover hele den

svake låvebrua på garden, men heldigvis gikk alt sammen bra!

Lensmannsslekta Skogstad - Østgård i Tolga-Os lensmannsdistrikt

I bruksperioden for Lensmannsarresten fra 1863 til 1943 fungerte i alt 3 lensmenn av samme slekt som arrestforvaltere, og de har alle brukt arresten i sitt daglige virke. Foruten grunnleggeren, lensmann John Skogstad fra 1863 til 1883, var hans svigersønn Erik Østgård lensmann fra 1883 til 1918, og til slutt hans dattersønn Jon Odvar Østgård, som var lensmann fra 1919 til 1943, da «Lensmannsarresten» som nevnt ble nedlagt som hjelpefengsel.

Grunnleggeren og arrestbyggeren John Skogstad er omtalt som en driftig og kanskje noe streng lensmann. De to etterkommerne av Skogstad/Østgård-slekta ble derimot betraktet som mer vennesele og milde i sin lensmannsgjærning, og de utførte helst sin plikt i det stille. Dyktige gardbrukere var de imidlertid alle tre som drev lensmannsgarden på en mønstergyldig måte.

Det hører videre med til denne slektshistorien, at etter krigen i 1945 ble det siste skuddet på denne lensmannsstammen, Erling Østgård (født 1911, død 1995), lensmann i Tolga-Os fram til 1979. Da hadde lensmannsstillingen i Tolga-Os vært i samme slekt i ialt 177 år. Han flyttet imidlertid ikke tilbake til lensmannsgarden i Erlia, men bygde egen bolig med lensmannskontor i tettstedet ved Tolga stasjon. Dermed gikk også den gamle Lensmannsgarden over i historien sammen med Lensmannsarresten.

En ny tid med nye utfordringer ble

da innledet med bl.a. et vanskelig landssvikoppgjør. Med det store antallet landssvikfanger, hadde nok Lensmannsarresten da i alle tilfelle vært alt for liten. Tolga gamle skole måtte da tas i bruk som et midlertidig varetektsfengsel en kortere periode, før de kunne få sin dom, og kunne sendes videre til bl.a. Sandbakken i Elverum for soning.

Fangebehandlingen i «Lensmannsarresten»

Fangene som ble tatt hånd om i Lensmannsarresten, var som regel varetektsfanger, som satt og ventet på sin dom. Det var imidlertid også enkelte soningsfanger for soning av forholdsvis kortvarige dommer. Begrunnelsen for det var ofte de lange transportavstandene til nærmeste soningsfengsel og vanskelige føreforhold for en slik transport med hest i tidligere tider.

For soning av lengre fengselsstraffer måtte fangene transporteres av lensmannens folk til nærmeste soningsfengsel. Det var til å begynne med landsfengslet i Trondheim, før det ble nedlagt rundt 1900. Senere gikk som oftest fangetransportene til kretsfengslet i Hamar. I begge tilfeller var det så lange transportavstander som fra ca. 200 til 250 km. For soning av ekstra lange dommer med minst 6 måneders varighet, var Botsfengslet i Oslo aktuell med en transportavstand på nærmere 300 km.

Det hendte også at fanger rømte fra Lensmannsarresten, sjøl om den var solid utført bygningsmessig og dørene hadde solide låsemekanismer. De skadene som den dag i dag kan sees på celledørene viser imidlertid med all

tydelighet, at rømningsforsøkene nok hadde skjedd mange ganger og må ha vært brutale. Tilliten fangene hadde fått av lensmannen ved at de fikk arbeide på snekkerverkstedet i 2. etasje, ble nok i slike tilfelle misbrukt til å ta med seg egnet stålrødskap som filer mm. ned i cella etter arbeidstid, til senere bruk for å bryte seg ut.

Som regel var imidlertid de fleste fangene godlynte, og ved god oppførsel fikk de også til daglig komme ut av arresten til forskjellig arbeidsoppgaver på lensmannsgarden sammen med tjenestefolka. Det kunne bl.a. være vedhogging på Smedbakken, som lå like ved på plataet ovenfor arresten. Her stod det også på den tida ei gammel smie i naturstein og ei gammel korn-tørke (badstue) av laftet tømmer, hvor fangene kunne få delta i arbeidet. Forøvrig deltok de også i annet forefallende arbeide på garden.

Fra snekkerverkstedet

En viktig beskjeftigelse for fangene viste seg å bli opplæring og sysselsetting i snekkerarbeide og annet trearbeide oppe på snekkerverkstedet. For enkelte utviklet dette trearbeide seg til en form for kunstarbeide. På samme måten var det kort gangavstand fra arresten til smia oppe på Smedbakken. Her fikk fangene på samme måte delta og utvikle seg videre innenfor smedhåndverket. På den tid var det sikkert et stort behov for å reparere og holde vedlike alle slags jernredskaper på en såvidt stor gard som lensmann Skogstad utviklet den til å bli.

På snekkerverkstedet i arresten utmerket varetektstfangen Håkon Mikkelson Moseng fra Os seg spesielt. Her skar han ut flere trefigurer av høy kunstnerisk verdi, mens han satt i arresten i vel et halvt år vinteren og våren i 1865. Flere av trefigurene hans ble plassert på frontveggen på de to stabburene som den gang stod på motsatt side av riksvegen oppe på på lensmannsgarden. Her ble de plassert sammen med andre trefigurer som lensmann Skogstad tidligere hadde kjøpt opp fra dødsboet etter bergverksdirektør Peder Hiort på Røros.

I varetektstida skapte han flere utskjærte treskulpturer av meget stor verdi for ettertida. Noen av de mest kjente trefigurene fra Mosengs hånd var ei løve og en gammel gubbe utskåret i tre. Til sistnevnte figur av en gammel gubbe, påstås det at Moseng hadde hatt en levende modell i gamle «*Jens oppi Stenom*» (f. 1779, d. 1868). Han arbeidet på Tolgen smeltehytte, var kjent som litt av en original, og hadde ofte veggen sin innom Lensmannsgarden med surmjølkagga i

Stabburet med figurer, ca. 1950

ene handa og staven i den andre. Topplua og den grønne stutt-trøya hørte med til klesdrakta på denne tida. Slik har Moseng gjengitt ham så levende og lik seg der han nå er plassert mellom vinduet og løva på stabbursveggen.

De to lensmannsstabburene i Tolga med stabbursfigurene ble fredet allerede i 1924. Det ene av stabburene var da flyttet fra lensmannsgarden til nabogarden Kloppmoen i 1883 av lensmann John Skogstad, da han bosatte seg der på sine eldre dager.

Alle trefigurene på de to gamle lensmannsstabburene i Tolga er f.t. inne på Hedmarksmuseet i Hamar til restaurering på Bevaringsavdelingen.

Etter varetektstida i Lensmannsarresten fikk Moseng en hard dom på 4 år for tyveri, og han måtte da sendes til Botsfengslet for soning. Antakelig på grunn av god oppførsel, ble

soningstida hans her avkorta til ikke fullt 3 år slik at han ble fri mann i 1868. At Moseng hadde store kunstnerevner viste det seg også da han kom på Botsfengslet. Der kom han bl.a. i kontakt med billedhogger Bork som lærte ham opp i å tegne modeller og hogge i stein. Bork hadde stor tru på ham, og det er mye som tyder på at Moseng da ble innviet i planene om steinløvene som ble laget og plassert på den senere så kjente Løvebakken i samband med at Norges nye Stortings-bygning ble innviet i 1866. Selve steinhuggingen av løvene ble utført av to straffanger som sonet på Akershus festning.

Dette måtte ha vært til stor inspirasjon for Moseng, som har fått sitt navn knyttet til produksjon av i alt 5 tilsvarende løveskulpturer, men uformet i tre. Av disse treløvene vet vi med sikkerhet at én ble plassert på stabbursveggen på Lensmannsgarden i Erlia. En annen løvefigur finnes på Øvensgarden i den samme Erligrenda, og en tredje har vært plassert over inngangsdøra til det gamle apoteket på Røros.

Dessverre slo sjukdom til slik at Moseng aldri kom tilbake til sine heimetrakter i Os.

Lensmann Skogstad holdt han imidlertid god kontakt med bl.a. ved brevskrivning for å få praktisk hjelp og støtte under sitt opphold i hovedstaden. Denne hjelpa fikk han nok også fordi lensmannen hadde merket seg hans begavelse og store kunstneriske evner i vareteksperioden i Lensmannsarresten. Mosengs uvanlig store kunnskapstørst ble bekreftet på en litt vemodig måte når det på hans «synderegister» som tyv også stod bøker og bibelske kart fra Os skole!

Rosende omtale som en anerkjent treskjærer fikk Moseng også senere av professor Johan Meyer i verket sitt om «*Fortids Kunst i Norges Bygder*».

Fredning og restaurering av «Lensmannsarresten»

Etter at Lensmannsarresten ble nedlagt som hjelpefengsel i 1943, tok Riksantikvaren etter krigen opp spørsmålet om å frede den for ettertida. Forslag om fredning av lensmannsarrest, smie og badstue ble fremmet i et brev fra «Den antikvariske bygningsnemd» i 1966, og sendt Tolga kommune og daværende grunneier Stein Østgård til uttalelse. Tolga kommunestyre ga forslaget sin uforbeholdne anbefaling, mens grunneieren i en erklæring fra 1970 ga sin tilslutning til at selve arrestbygningen, eller «*Uthus med arrest*» som riksantikvaren uttrykte det, ble fredet. Smia og badstua var da i mellomtiden dessverre blitt fjernet.

I et brev av 4. februar 1983 skriver Riksantikvaren at denne fredningen dessverre aldri er blitt formelt stadfestet av vedkommende departement. Dette skyldes en beklagelig forglemmelse ved Riksantikvarembedets overgang til Miljøverndepartementet fra Kirke- og undervisningsdepartementet i 1973. I det samme brevet av 4. februar 1983 bekrefter derfor Riksantikvaren dette på følgende måte:

«Riksantikvaren har imidlertid, etter at fredning av uthuset med arrest ble vedtatt av Den antikvariske bygningsnemd, behandlet dette som fredet».

Som en konsekvens av denne fredningen, ble da også arrestbygningen restauert med tilskudd av midler over Riksantikvarens budsjett i 1972. Det var

først og fremst torvtaket på bygningen som etter så mange år trengte fornyelse. Arbeidet ble utført av byggmester Peder Skancke, Røros. Oppgjøret med byggmesteren viser en kostnad på ca kr 15 000!

Museale samlinger i «Lensmannsarresten».

Samtidig med fredningsarbeidet av *Lensmannsarresten*, ble det også gjennomført et verdifullt musealt innsamlings- og registreingsarbeide gjennom mange år av utstyr og redskaper som har vært bruk i denne arresten ved lektor Ivar Østgård. (1914 – 2002) Han var sønn av den siste «arrestforvalteren» lensmann Jon Oddvar Østgård. Lektor Østgård skrev også en artikkel om *Lensmannsarresten* i Årbok for Glåmdalen i så tidlig som i 1948. Dette sammen med hans senere samlerarbeider og store historiske interesse for denne saken, viser at han tidlig var opptatt av å få bevart *Lensmannsarresten* med museale samlinger for ettertida.

I ettertid er *Lensmannsarresten* med sine historiske samlinger også blitt brukt som bakgrunnstoff ved

undervisningen i skoleverket. Det foreligger her bl.a. en «*Ekskursjonsguide for bruk i skolen fra 1979*», utarbeidet av lærer Kari Aas-Eng, Telneset.

Dette ble den gang omtalt som ledd i en ny giv i skolen som går ut på å trekke mer stoff og flere objekter fra nærmiljøet inn i undervisningen.

Lesmannsarrestens sosiale og opplæringsmessige liv

Når en sammenlikner livet som utviklet seg i og rundt *Lensmannsarresten* i dens 80-årige virke, med den mer generelle utvikling av fengselsvesenet i Norge i samme tidsrom som er gitt innledningsvis, så er likhetene mange og positive. Den faglige politimessige delen av dette skal jeg la ligge her, og overlate det til fagfolkene. Derimot synes jeg at det sosiale og opplæringsmessige liv som utviklet seg i og rundt *Lensmannsarresten* er spesielt interessant.

Tidsperioden 1863–1943 for *Lensmannsarrestens* virksomhet faller sammen med store og grunnleggende reformer og omlegging av fangebehandlingen i Norge. Etter løsrivelsen fra Danmark i 1814 skjøt denne positive utvikling stor fart med bl.a. mange nye lover for fengselsvesenet, som la grunnlaget for en mer framtidsrettet og positiv utvikling også innenfor dette samfunnsområdet. Nye prinsipper for fangebehandling ble knesatt og etter hvert gjennomført. Hva måtte ikke bare «eneromsprinsippet» ha betydd for fangenes sosiale liv da det ble gjennomført fra 1830-årene og utover? Den samme betydning måtte reformene av straffesystemet i det samme tiåret under mottoet «Både straff og for-

bedring» ha hatt av motiveringseffekt for de innsatte. Tvangsstraffeanstaltene tid var forbi!

Videre må innføringen av det såkalte «*Philadelphiasystemet*» med en utstrakt bruk av arbeidsopplæring i fangebehandlingen ha betydd mye for den daglige trivselen i fengslet, og ikke minst som motivasjonsfaktor i overgangen til det sivile samfunnet igjen etter soningen av straffen.

Denne generelle utvikling av fengselsvesenet i landet, må nok lensmann Skogstad sikkert ha hatt i sine tanker som bakgrunn under planleggingen av «*Lensmannsarresten*» i begynnelsen av 1860-årene. I realiteten var vel dette tankegodset en vel så viktig forutsetning for et godt resultat, som den kontrakten om selve arrestbygningen, som lensmannen formelt sett hadde med fogeden.

Eneromsprinsippet ble jo forutsatt ved celleinndelingen, selv om dette senere unntaksvis måtte fravikes. Arbeidsopplæring ble også gjennomført på en god måte både på arrestens eget snekkerverksted og i den gamle smia på Smedbakken. Forøvrig fikk fangene en mangeartet opplæring ved sitt arbeide i den daglige driften på lensmannsgarden Dette var en nokså vanlig praksis også andre steder i landet hvor hjelpefengslene var lokalisert til lensmanngarder.

Det sosiale livet for fangen må jo også ha blitt styrket vesentlig ved den ofte daglige omgang med tjenestefolka på lensmannsgarden for de fleste fangers vedkommende. Alternativet var å sitte ensom i cella si og glane tomt på de nakne tømmerveggene rundt seg. Det eneste som kunne kvikke opp noe

her var vel i høyden det glimtet han kunne få mot jordet og skoglia på den andre sida av Glåma, gjennom det lille gittervinduet i arresten.

Det må vel også kunne høre til en fanges sosiale liv at han kunne sende bud etter presten når han syntes at han trengte det. Det fortelles at en dag kom sogneprest Holst på et slikt besøk til en innsatt i «*Lensmannsarresten*». Etter besøket skrev sognepresten bl.a. følgende i arrestboka på lensmannskontoret:

«I mine ord til ham viste jeg ham den i åndelig og kristelig henseendet skrekkelige vei som har ført ham hit!»

Avslutning

Historia om Lensmannsarresten i Tolga er en del av vår samtidshistorie på godt og vondt. Den viser et samfunn i sterk vekst og forandring med mange forskjellige menneskeskjebner som deltakere. Noen av fangene hadde store evner som i enkelte tilfeller kunne være av kunstnerisk karakter, som tilfellet var for Håkon Moseng. Flere hadde skjulte evner som hittil hadde vært uforløste. Mange hadde kommet skjevt ut i livets harde skole. Fattigdom var ofte den grunnleggende årsaken til en vanskelig livsskjebne.

Håpet til lensmann Skogstad og hans etterfølgere i lensmannsstillingen, var sikkert at de fleste av fangene ved en positiv og framtidsrettet behandling og arbeidsopplæring under arrestoppholdet, hadde fått med seg en positiv erfaringsballast og et nytt livsmot til å møte livet med utenfor arrestcella!

Kilder:

1. *Aschehougs konversasjonsleksikon*.
4. utgave av 1956.
2. «*Lensmannsarresten*», av lektor Ivar Østgård.
Artikkel i Årbok for Glåmdalen 1948.
3. «*Lensmannsgarden i Erlia*».
En upublisert gardshistorie av lektor Ivar Østgård 1977.
4. «*Lensmannsarresten i Tolga*», av lærer Kari Aas-Eng. En ekskursjonsguide for bruk i skolen, Telneset 1979.
5. «*Lensmenn i 800 år*», av lensmann Olav Nordstoga. Jubileumsbok for Norges Lensmannslag 1893-1993.
Utgitt av Leseselskapet AS, Oslo 1992.
6. «*Norske lensmannsslekter*» av lensmann Olav Nordstoga. 1994.
7. «*Figurene på stabburene fra lensmannsgarden i Erlia, Tolga*». Foredrag 9. mars 2003 på Hedmarksmuseet, Hamar, av Teknisk konservator Vigdis Vingelsgård.

Arne Østgård
Melkevegen 17
2315 Hamar

Sparebanken
HEDMARK